

УДК 372.461

ОСОБИСТІСНЕ САМОВИРАЖЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Аніщук А.М.

У статті розглядаються психолого-педагогічні підходи щодо визначення поняття "особистісне самовираження". Проаналізовано особистісне самовираження у різні вікові періоди, зокрема в період раннього онтогенезу. Автором охарактеризовано особистісні якості дитини-дошкільника, відіграють важливу роль у процесі вираження внутрішнього світу.

Соціально-економічні зміни сучасного суспільства привели до необхідності модернізації багатьох соціальних інститутів і, в першу чергу, системи освіти, яка повинна орієнтувати підростаючу особистість на творчу ініціативу, самостійність, здатність до здійснення свідомого суспільного вибору, волелюбність, підприємливість. Педагогічний процес має бути зорієнтований на формування системи цінностей, у центрі якої – особистість, здатна до гнучкої зміни способів і форм життєдіяльності, яка творчо мислить і приймає нестандартні рішення.

Сучасній державі потрібні люди, які б характеризувалися прагненням заявити про себе, про свої можливості, виразити свою індивідуальність, особливість, свої здібності, нахили, інтереси, бажання, ставлення, тобто люди, здатні до особистісного самовираження. Особистісне самовираження, як зазначають О.Л.Кононко, Л.А.Середюк, є активною діяльністю людини, що передбачає максимальне використання і розвиток її задатків та можливостей і свідомо спрямована на втілення гуманних ідеалів суспільства [12, с. 1]. Активність буття особистості є узагальненим ціннісним способом здійснення нею важливих потреб, основними з яких є потреба у самовираженні, самоздійсненні, самоповазі, визнанні іншими [6, с. 40].

Розкриття сутності та значення самовираження особистості, визначення вікових особливостей процесу самовираження знаходимо у психолого-педагогічних надбаннях К.А.Абульханової-Славської, Г.С.Абрамової, Р.Бернса, І.Д.Беха, Л.І.Божовича, В.В.Бойка, І.В.Дубровіної, П.Г.Ковальова, І.С.Кона, О.І.Кочетова, О.Л.Кононко, Р.С.Немова, В.М.М'ясищева, О.Ю.Орлова, А.В.Петровського, С.М.Рівеса, Н.П.Сороки-Росинського, Д.І.Фельдштейна, Е.А.Шуміліна, Л.В.Соханя, І.Т.Єрмакова та ін. Здійснено ряд дисертаційних досліджень, що стосуються різних аспектів розвитку особистості, безпосередньо пов'язаних із проблемою самовираження. Останнім часом з'явилися дослідження, присвячені потребам особистості у суспільному визнанні: самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, саморозвитку та ін. Зокрема, І.Д.Бех виділяє потребу підростаючої особистості в самореалізації та само-

ствердженні, висвітлює основні мотиви самопрезентації особистості.

Проблемі самовираження особистості у старшому та підлітковому віці приділяли увагу такі науковці як Н.Б.Бондаренко, Л.А.Середюк, І.В.Козубовська, О.Л.Лацанич, Л.В.Сохань, І.Г.Єрмаков, З.В.Юрченко. Вони фіксують свою увагу на такі аспекти: дослідження мотивів опанування учнем іноземної мови як засобу самовираження особистості (Н.Б.Бондаренко); мотиви розширення сфери діяльності та самодіяльності як спосіб оптимізації особистісного самовираження (Л.А.Середюк); самовираження як один з етапів життєтворчості особистості (Л.В.Сохань, І.Г.Єрмаков); індивідуальний стиль мовленнєвої поведінки як прояв самовираження (І.В.Козубовська, О.Л.Лацанич); художньо-словесне самовираження старшокласників як психологічний чинник становлення творчої особистості (З.В.Юрченко). Проблема самовизначення, самоствердження особистості висвітлена у наукових доробках А.Сизоненко, Н.Скотної, О.А.Кузнецової, О.І.Скоробагатської, Н.Ситнікової, З.Л.Станових, Т.Падалки, І.Л.Федоришиної, О.С.Семенової та ін.; особистісна самореалізація – у працях І.П.Краношчок, Н.О.Комісаренко; у науковому дослідженні А.В.Ковальової сформульовані педагогічні умови самореалізації старшокласників.

На етапі дошкільного дитинства дану проблему висвітлювали А.М.Проколієнко, Д.І.Фельдштейн, І.Д.Бех, Л.О.Калмикова, О.Л.Кононко, Л.І.Березовська та ін. О.Л.Кононко акцентує свою увагу на особистісному становленні дошкільника, яке включає в себе визнання пріоритету гідності і відповідальності за вільно вибрані дії, права на творче ставлення до життя, прояв індивідуальності у пізнанні та самовираженні; Л.І.Березовська досліджувала творче мовленнєве самовираження старших дошкільників в ігрових казкових ситуаціях, де під казковою ситуацією розуміється ситуація, що виникає між дітьми у процесі творчого відображення змісту знайомої казки, яка супроводжується монологом чи діалогом, ігровими діями, розподілом ролей застосуванням дітьми мовних і немовних засобів виразності, які, у свою чергу, виступають засобом їхнього творчого самовираження.

Розвиток процесу особистісного самовираження простежується у різні вікові періоди, починаючи із ранніх етапів онтогенезу. Кожний віковий період розвитку особистості характеризується появою певних новоутворень свідомості, які є важливими для особистісного становлення. Тенденція до самовираження виявляється вже в немовлят у прагненні до свободи рухів, певної самостійності. Подальший розвиток процесу самовираження пов'язаний із виникненням ряду новоутворень. Першим серед них є "система Я". Дане новоутворення знаменує перехід від самопізнання до самосвідомості. Дитина відкриває себе й починає свідомо вимовляти займенник "я". Як зазначає О.Л.Кононко, у ранньому віці під впливом оцінних ставлень авторитетних дорослих у дитини виникає елементарне самоставлення, первинний образ Я як своєрідний внутрішній погляд на себе як на об'єкт пізнання та переживання. Дитина оперує займенником "я", але спостерігається недостатній рівень розвиненості вміння диференціювати емоційні оцінки та вербально формулювати їх. Основними новоутвореннями дошкільного дитинства є: перший схематичний обрис цілісного світогляду; внутрішні етичні інстанції, зародки почуття совісті як внутрішнього регулятора моральної поведінки; переважання продуманих дій над імпульсивними; елементарні форми довольної поведінки, прагнення керувати своїми вчинками; особиста свідомість, зародкові форми адекватної самооцінки [6, с. 52]. Початок шкільного віку характеризується сформованою рефлексією, яка актуалізує проблему визнання дитиною свого самобутнього способу життя; збалансованим внутрішнім планом дій; набуттям сили внутрішнього мовлення. Основні новоутворення старшокласників – особистісне і соціальне, життєве і професійне самовизначення. Визначальним чинником особистісного розвитку є формування наукового і морального світогляду, який набуває ознак стійкої системи ідеалів і принципів, стає постійно діючою спонукою, що опосередковує поведінку, діяльність, ставлення до оточуючої дійсності та до себе [12, с. 7]. Юнацький вік – період інтенсивного розвитку самооцінки, автономізації від оцінок дорослих й водночас її неадекватності, нестійкості, протиріччя, з чим пов'язане гостре почуття престижу й самолюбства.

Отже, на всіх етапах становлення особистості простежується прагнення до самовираження, тенденція до реалізації власного Я.

Особливе значення проблема самовираження особистості має для раннього онтогенезу. Саме дошкільний вік є періодом первинного фактичного становлення особистості, розвитку базису її культури, формування вміння вербалізувати свої життєві враження й ціннісне ставлення до природи, предметів, людей. У перші 6–7 років життя виникає дитячий обрис світогляду, складається перша цілісна картина світу, закладається базис особистісної культури, з'являються внутрішні етичні інстанції (зачатки почуття совісті), формується довольна поведінка, виникає супідрядність мотивів, розвивається самосвідомість, створюються передумови для появи елементарних форм самовизначення [6, с. 33].

Базовий компонент дошкільної освіти орієнтує на цілісний підхід до особистості, акцентує увагу на необхідності узгодженості таких основних життєвих сил дитини, як прагнення до самовираження, саморозвитку і самозбереження.

На ранніх етапах онтогенезу уявлення про себе та переживання власних успіхів/неуспіхів формується у постійному реальному співвіднесенні з побудовою образів інших людей. Щоб виокремити себе у світі, дошкільнику необхідно відділити себе від близьких людей, у першу чергу, дорослих. Виокремлюючи своє "Я", дитина починає дедалі активніше вступати у взаємини з іншими, активно впливати на них та на життєві ситуації.

Активність є загальною формою існування дитини як суб'єкта життя, умовою реалізації нею своїх потенційних можливостей, джерелом її безперервного розвитку. Як стверджує Абульханова-Славська, у процесі виховання і навчання важливо не долати життєвий досвід, який реалізує активність дитини, не ігнорувати його як недосконалий з позиції дорослого, а спиратися на нього, оскільки самостійна активність дошкільників відіграє в ньому важливу роль. Дитина намагається виявити себе, заявити про себе іншим, виразити особистісну позицію відносно оточуючих людей, виявити самостійність, посісти при цьому активне місце в системі соціальних відносин, де її "Я" виступає нарівні з іншими [7, с. 64].

Усі сторони реального життя, які безпосередньо відносяться до процесу формування внутрішнього світу (мова йде про те, з чим дитина вступає в активну взаємодію), втрачають, так би мовити, свою "нейтральність" і стають емоційно забарвленими у певному відношенні (адже цінності першочергово існують для дошкільника в емоційній сфері) [11, с. 51]. Образ "Я" дитини є для неї цінністю, у світі якої вона сприймає і оцінює все інше. У зв'язку з перевагою в образі "Я" дітей дошкільного віку емоційних компонентів над раціональними, в літературі підкреслюється, що образ "Я" дитини дошкільника – це цілісний афективно-когнітивний комплекс. "Афективну частину образу "Я", – пише М.І.Лісіна, – ми називаємо самооцінкою дитини. А когнітивну частину іменуємо уявленням дитини про саму себе, щоб підкреслити її зв'язок за походженням і за природою з пізнавальними процесами індивіда" [8, с. 121].

Активність дитини, її участь у діяльності колективу, прагнення до самовизначення залежить від рівня її домагань, самооцінки. Проте, на жаль, у практиці роботи з дошкільниками, як зазначено в коментарі до БКДО, дорослі вкрай рідко використовують самооцінку як важливий механізм особистісного становлення, зловживають зовнішніми оцінками-вердиктами. Це може атрофувати здатність дитини до самооцінних суджень як непотрібну, що негативно позначається на особистісному зростанні [4, с. 170].

У старшому дошкільному віці дитина починає усвідомлювати деякі особистісні якості, які їй притаманні, – доброту, старанність, уміння дружити, гратися, налагоджувати контакти з іншими дітьми, правдивість та інше. Зміст дитячого самообразу, на думку А.М.Проколієнка, пов'язується, перш за все, зі знаннями дитини про саму себе і її ставленням до самої себе [11, с. 49]. Від особливостей став-

лення дитини до себе, її самооцінки залежить і те, як вона оцінює інших дітей.

Усвідомлюючи свої чесноти і вади, розуміючи свою значущість для рідних і близьких людей, дитина вчиться оцінювати інших, ураховувати їхні інтереси, бажання, наміри, брати їх до уваги. Дедалі більшого значення мають набути поняття, що розпочинаються часткою "сам": самість, самостійність, самореалізація, самоствердження, самовизначення і т.д., адже слово "самість", як зазначає Кон, означає, перш за все, певну індивідуальність, ідентичність, яка зберігається при всіх змінах оточуючого середовища, підтримуючи і створюючи особистісну структуру [5, с. 35].

На жаль, раніше на сферу "Я сам" не звертали належної уваги, а самолюбність вважалась багатьма негативною рисою. Проте відомо: неухважна до себе дитина навряд чи зможе поважати, шанувати інших. Сам факт ставлення дорослого до зростаючої особистості, пише О.Л.Кононко, містить можливість виникнення в неї самоставлення, тобто "внутрішнього погляду" на себе як на об'єкт пізнання й переживання [6, с. 171]. Дорослі допомагають дошкільнику зорієнтуватися у тому, чим він є для оточуючих, побачити себе збоку, озброюють його оцінними еталонами. Тим самим вони сприяють формуванню високої або низької самооцінки, викликають у дитини переживання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням собою, думки, спрямовані на порівняння себе з іншими. Дитина із завищеною самооцінкою не привчена розуміти інтереси іншого, сприймає агресивно будь-які перешкоди. І навпаки – із заниженою самооцінкою постійно очікує приниження, обману, образи. Така дитина усамітнюється, з'являється байдужість до себе й оточуючих.

Самооцінка впливає на подальший розвиток особистості. У старших дошкільників самооцінка відображає уже достатньо широке коло знань про себе, свої уміння, навички, а також включає і безпосередньо те почуття самооцінки, яке базується на ототожненні себе з ідеальним образом. Самооцінка включає в себе оцінку самого себе, своєї діяльності, свого статусу в колективі, свого ставлення до інших. У стосунках з іншими людьми дитина не стільки приймає роль іншого (ставить себе на його місце), скільки ідентифікує себе з ним, засвоюючи при цьому і його ставлення до себе, або так само однозначно приписує іншому свої особисті мотиви [6, с. 37]. Від особливостей самооцінки великою мірою залежить, які особисті прояви дитина вважає значущими, наскільки вона готова виявити моральну активність відносно інших людей. Від рівня самооцінки залежить активність особистості, її участь у діяльності колективу, прагнення до самовиховання [2, с. 18]; взаємини дитини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач.

Прояви свого "Я", адекватне чи неадекватне самовираження супроводжуються почуттям самолюбства. Абульханова-Славська вважає, що самолюбство є складною єдністю ініціативи, бажання і одночасно обов'язку, відповідальності. Якщо першопочатково активність, індивідуальність особистості включені в систему необхідності, то її самолюб-

ство стає синонімом корисності суспільству, людям, синонімом суспільної необхідності особистості і заснованими на цьому гідності і відальності. Якщо активність "Я" розвивається в хом протиставлення себе іншим, суспільній гідності, то рушійною силою стає гіпертрофія самолюбства – егоїзм, себелюбство [1, с. 10].

Таким чином, самолюбство відіграє важливу роль у розвитку ціннісно-моральної сфери особистості, без якої неможливе почуття задоволення повноти життя. Тому при визначенні різних форм особистісного самовираження повинно братися до уваги самолюбство як постійний його супутник. одне із дієвих джерел підвищення чи зниження мотивації, набуття чи втрати сенсу життя.

Турбота про адекватне самовираження дитини не повинна перетворюватись з боку дорослих у систему різноманітних заборон, вона повинна мати певні форми ненав'язливого керівництва процесом. Вони не повинні позбавляти дитину свободи, самостійності, своєчасно й адекватно самовиражатись, самоствердитись. Сформоване відношення особистості до світу – це цілісний спосіб її самовираження в житті з належними їй (і тільки їй) особливостями цього самовираження і об'єктивної моралізації [1, с. 102].

У процесі виховання, включаючи забезпечення особистісного самовираження дошкільника, потрібно керуватись різними видами діяльності, оскільки окремий вид містить обмежений обсяг соціальної програми, а отже, обмежений набір елементів свідомості та поведінки дитини, що не реалізує у процесі даного виду діяльності. Тому участь у різноманітних соціально-ціннісних видах діяльності є важливою умовою оптимізації особистісного самовираження.

Т.Піроженко зазначає, що комунікативно-мовленнєвий розвиток демонструє ряд суттєвих якостей, зв'язків і ознак, які забезпечують дитині можливість самовираження у всіх пов'язаних комунікацією видах діяльності: предметно-практичній, ігровій, пізнавальній [9, с. 41]. Особистісний рівень досягнень комунікативно-мовленнєвого розвитку дозволяє дитині у предметно-практичних видах діяльності максимально реалізувати свою індивідуальну своєрідність [10, с. 29]. Дитина, яка мовленнєвий поведінці з оточуючими природно демонструє свою соціальну й інтелектуальну активність. У спілкуванні яскраво звучать такі форми мовленнєвих висловлювань, як згода, уточнення, прохання, порада, спонування, подяка, сумнів, подив та інші мовні побудови, адекватні ситуації спілкування. У наукових доробках Ю.О.Приходько, яка досліджувала генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основу її особистісного розвитку вказується, що ставлення розглядається як складне психологічне утворення, у структурі якого входять емоційний, когнітивний, поведінковий компоненти. Когнітивний включає в себе знання про об'єкт, оцінний судження, емоційний – певну систему почуттів, поведінковий – готовність діяти стосовно об'єкта [11, с. 16].

І.Д.Бех., Т.О.Піроженко, І.О.Зимня виділяють особистісний рівень регуляції і самовираження в мовленнєвому спілкуванні. Вони зауважують, що мов-

ленне висловлювання як одиниця будь-якої комунікативної ситуації мусить мати особистісний момент. Вихователь і дитина повинні не тільки висловлювати саму думку, а й виявляти своє оцінне ставлення до неї. Мовлення, за словами Л.С.Виготського, є, перш за все, засобом соціального спілкування, засобом висловлювання і розуміння [3, с. 18]. Т.О.Піроженко називає особистісні якості дитини, що виявляються в мовленнєвій комунікації: прояв самооцінки, риси характеру, що забезпечують успішність взаємодії, ціннісні орієнтації, широту і дівість мотивів спілкування [4, с. 179]. Таким чином, ми можемо говорити про особистісне самовираження дошкільника, яке виявляється в різних видах діяльності, зокрема і в мовленнєвій, оскільки у дошкільному віці найважливішим засобом вираження себе є мовлення як процес необхідний для комунікації.

Провідним видом діяльності дитини-дошкільника є гра, яка дозволяє дитині реалізувати себе як особистість, тобто самореалізувати себе і своє ставлення до довкілля. Гра виконує функції самопрезентації, самовираження і самореалізації дитини. Функція самопрезентації полягає у вмінні дитини "подати себе" у певній ролі, самореалізації – реалізувати себе, пізнати себе через відтворення різних образів. Функція самовираження у грі полягає у виявленні особистісного ставлення до свого героя. Дитина намагається глибше передати образ героя та показати власне ставлення до того, кого зображує. Саме гра, за словами О.Запорож-

ця, створює найсприятливіші умови для творчості й самовияву кожною дитиною свого внутрішнього світу, а на думку С.Рубінштейна, дитина, беручи на себе роль і входячи в неї, розширює, поглиблює і збагачує саму себе. Сюжетно-рольова гра сприяє самостійному висловлюванню дітей, активізує певну групу словника, який обслуговує взаємини між учасниками гри, створює умови для особистісного самовираження дошкільників.

Таким чином, аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що:

- дошкільний вік є становленням особистісних якостей дитини, які відіграють важливу роль у процесі вираження внутрішнього світу;

- психолого-педагогічні дослідження дають підстави для виділення мовлення як основного засобу самовираження;

- комунікативно-мовленнєвий розвиток забезпечує дитині можливість особистісного самовираження у всіх видах діяльності;

- сюжетно-рольова гра створює оптимальні умови для мовленнєвого самовираження дошкільників.

Поглибленого наукового дослідження, на нашу думку, потребують такі напрями: вивчення процесу самовираження дошкільників у різних видах діяльності; вплив умов виховання на особистісне самовираження дошкільників; роль емоційного фактора при вираженні почуттів дитини; вплив статевих особливостей на характер та зміст особистісного самовираження.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.
2. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. – М.: Просвещение, 1989. – 224 с.
3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 18.
4. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: Наук.-метод. посіб. / Наук. ред. О.Л.Кононко. – К.: Ред. журн. "Дошкільне виховання", 2003. – 244 с.
5. Кон І.С. Открытие "Я". – М.: Политиздат, 1978. – 367 с. – С. 35.
6. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід). – К.: Стило, 2000. – 336 с.
7. Корепанова М.В. Феномен образа Я и особенности его развития в дошкольном детстве: Учебн. пособие к спецкурсу. – Волгоград: Перемена, 2000. – 120 с. – С. 64.
8. Лисина М.И., Авдеева Н.Н. Развитие представлений о себе у ребенка первого года жизни // Исследования по вопросам возрастной и педагогической психологии. – М.: Педагогика, 1980. – С. 121.
9. Пироженко Т.О. Коммуникативно-речевое развитие ребенка: Монография. – К.: Норе-принт, 2002. – 308 с.
10. Пироженко Т.О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу – Вид. стереот. – Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС" ЛТД. – 168 с.
11. Приходько Ю.О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – К., 1997. – 45 с.
12. Проколиенко А.Н. Образ "Я" как фактор становления внутреннего мира // Воспитание детей дошкольного возраста / Под ред. А.Н.Проколиенко. – К.: Рад. шк., 1990. – 368 с.
13. Середюк Л.А. Педагогічні умови оптимізації особистісного самовираження старшокласників: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – К., 2002. – 18 с.
14. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. – М.: Международн. педагогич. академия, 1994. – 192 с. – С. 145.

PERSONAL SELF-EXPRESSION OF PRE-SCHOOL AGE CHILDREN

A. Anischuk

This article is devoted to the psychologic-pedagogical approaches to the definition of the content of "personal self-expression". It analyzes self-expression at different age periods, especially at the period of early ontogenesis. The author also characterizes personal qualities of a pre-school age child which play an important role in the process of the inner world expression.